

De rol van kleine ondernemers in de duurzame ontwikkeling van toerisme in Costa Rica¹

René van der Duim is universitair docent bij de Werkgroep Recreatie en Toerisme van de Landbouwuniversiteit, Hollandseweg 1, 6706 KN Wageningen en de Vakgroep Vrijtijdwetenschappen van de Katholieke Universiteit Brabant, Postbus 90153, 5000 LE Tilburg

Small entrepreneurs in tourism could play an important role in the process of sustainable development. Based on a perspective in which sustainability is seen as a matter of discussion and negotiation and based on practical examples from Costa Rica, it is argued that policies and development projects aiming at small entrepreneurs should promote and facilitate networking, not only between small entrepreneurs, but also within en between other local and global networks.

I. INLEIDING

In het spoor van het Brundtland rapport 'Our Common Future' en Agenda 21 duikt in de toeristische sector steeds vaker de term *duurzame ontwikkeling* op. Het begrip is omarmd door maatschappelijke groeperingen, overheden en delen van de bedrijfstak en wordt beschouwd als een wervend begrip dat richting moet geven aan en uitnodigt tot actie. In de praktijk bestaat echter geenszins duidelijkheid over de omschrijving van het begrip, noch over de manier waarop, of met het oog op wie of wat een dergelijke ontwikkeling dient te worden gerealiseerd (Achterberg, 1994; De Bruin, 1997). Over het potentieel en belang van kleine ondernemers in duurzame ontwikkeling van toerisme bestaat eveneens veel onduidelijkheid en in ieder geval een aantal verschillende opvattingen.

In veel ontwikkelingslanden, waar de nadruk ligt op ontwikkeling van toerisme met behulp van grootschalige investeringen en samenwerking met transnationale ondernemingen en projectontwikkelaars, worden kleine ondernemers eerder als obstakel dan als motor voor toeristische ontwikkeling gezien. Binnen moderniseringsbenaderingen worden kleine, 'traditionele', ondernemers vaak beschouwd als een *sta-in-de-weg* voor ontwikkeling. Toerisme wordt vooral gezien als instrument voor economische ontwikkeling (en dus banen en deviezen) volgens een 'Westers' model, waarbij transnationale ondernemingen geld, kennis en technologie en dus 'vooruitgang' brengen.

Ook Nederlandse organisaties voor ontwikkelingssamenwerking hebben jarenlang weinig oog gehad voor de rol van kleinschalige toeristische ondernemers in (duurzame) ontwikkeling. In eerste instantie werd toerisme zelfs helemaal afgewezen als ontwikkelingsinstrument (De Man, 1997). De toe-

risme projecten die ontwikkelingsorganisaties de laatste jaren hebben geïnitieerd, richten zich vooral op niet-gouvernementele of sociale organisaties waarbij toerisme in toenemende mate als middel voor gemeenschapsontwikkeling ('community development') wordt beschouwd. De praktijken en strategieën van lokale ondernemers worden daarbij vaak nog als strijdig beschouwd aan de doelstellingen op het terrein van gemeenschapsontwikkeling. Toch kunnen kleine toeristische ondernemingen juist zorgen voor onder andere werkgelegenheid, leefbaarheid of een betere balans tussen het unieke (tijd-ruimtelijk specifieke) en het gestandaardiseerde (Dietvorst, 1996, Dahles, 1997).

Aan de hand van enkele praktijkvoorbeelden uit Costa Rica ga ik in dit artikel in op de potentiële rol van deze kleine ondernemers en de problemen waar zij mee te kampen hebben. Maar eerst een toelichting op het begrip duurzame ontwikkeling (van toerisme) en het Duurzame Ontwikkelingsverdrag (DOV) tussen Nederland en Costa Rica.

2. TOERISME EN DUURZAME ONTWIKKELING

'Duurzame ontwikkeling' heeft langzamerhand, ook in de toeristische sector, het karakter van een symbool gekregen waar niemand tegen is. Maar bij nadere beschouwing blijkt het een vlag te zijn waaronder veel schepen varen (vgl. o.a. Adams 1993). Volgens sommigen is duurzame ontwikkeling een nieuw paradigma, volgens anderen alleen maar een groen sausje over 'business-as-usual'. Schuurman (1992: 31) merkt in dit verband op dat zowel de beschrijving van het begrip als de manier waarop het in de praktijk wordt gehanteerd een zeer heterogeen beeld laat zien. De term 'duurzame ontwikkeling' geeft onderdak aan (ontwikkelings-)strategieën "die gaan van licht-groen naar donker-groen, van een romantisch en nostalgisch conservatisme naar een utopisch socialisme, van een absolute nul-groei van de economie tot het handhaven van het groeitempo van de wereldeconomie". Ook in de discussie over duurzame ontwikkeling van toerisme speelt deze (ideologische) heterogeniteit een belangrijke rol. Toerisme verwijst naar maatschappelijke praktijken die nauw verbonden zijn aan specifieke historische, ruimtelijke en culturele omstandigheden.

Onder de term toerisme gaat een enorme verscheidenheid aan activiteiten, instellingen en belangen schuil. De consequentie hiervan is dat er grote verschillen van opvatting bestaan over de omschrijving van het probleem, de gewenste situatie, alsmede de weg om 'duurzame ontwikkeling van toerisme' te bereiken. In plaats van één objectief (wetenschappelijk) vast te stellen invulling van duurzame ontwikkeling, is de inhoudsbepaling inzet van maatschappelijke belangentegenstelling en debat, of zou dat moeten zijn. En daar-in schuilt wellicht ook de grote waarde van het begrip (vgl. ook WRR 1994).

In dat debat lopen mijns inziens verschillende discussies door elkaar.

In de eerste plaats concentreert zich 'het' duurzaamheidsdebat over het al-

gemeen rond drie thema's: economie, ecologie en de sociaal-culturele leefbaarheid (De Bruin 1997). Afhankelijk van de maatschappelijke context wordt met de definitie van duurzame ontwikkeling van toerisme positie gekozen rond deze drie thema's. In een ecologisch georiënteerde definitie van duurzaamheid vormen wetenschap en technologie veelal de drijvende kracht achter duurzame ontwikkeling. Voor kleine ondernemers zijn deze technologische oplossingen vaak onbekend of onbetaalbaar. Bij een economische invalshoek wordt de oplossing al snel gezocht in de richting van een sterke liberalisering van de markt, dan wel een sterke overheidsregulering (Van der Ploeg 1993). In beide gevallen wordt de overlevingskans voor kleine ondernemers vaak sterk beperkt (Dahles 1997). Als de nadruk op de sociaal-culturele leefbaarheid ligt, wordt meestal gedacht aan de rol die kleine ondernemers kunnen spelen bij de ontwikkeling van lokaal specifieke toeristische goederen en diensten die een alternatief kunnen vormen voor het in toeneemende mate 'foot loose' worden van toeristische bedrijvigheid (Caalders 1997). In dit artikel wordt de rol van kleine ondernemers vooral geplaatst in het perspectief van een economische en sociaal-culturele benadering van duurzaamheid.

In de tweede plaats is er een discussie over de verhouding tussen toerisme en duurzame ontwikkeling (Hunter 1995; Appelman et al 1996; Van der Duim 1997). In die discussie zijn drie relaties tussen toerisme en duurzame ontwikkeling te onderscheiden:

De *eerste* relatie is die tussen duurzame ontwikkeling en de ontwikkeling van toerisme. Toerisme maakt gebruik van al dan niet vrij beschikbare hulpbronnen (natuur, stranden, tradities, culturele artefacten) en bescherming en behoud van deze hulpbronnen is vaak een voorwaarde voor ontwikkeling van toerisme. Zo kan het behoud van het tropisch regenwoud in Costa Rica niet alleen een gevolg zijn van toerisme; het is er in ieder geval een voorwaarde voor. Het kappen van tropisch regenwoud ten behoeve van de bananen- of veeteelt beïnvloedt de kwaliteit van het 'toeristisch product'. Maar ook een 'gezonde' economie, een 'stabiele' politieke situatie, de aanwezigheid van een goede infrastructuur (in Costa Rica een van de grootste problemen voor ontwikkeling van toerisme), een goed opgeleide bevolking, hygiëne, alsmede de afwezigheid van armoede of ziektes, zijn belangrijke randvoorwaarden voor 'duurzaam toerisme' (Theuns 1989: 99-102).

De *tweede* relatie betreft de verhouding tussen toerisme en 'duurzaamheid': hoe kan toerisme 'duurzaam' zijn of worden? Met andere woorden hoe te voorkomen dat toerisme 'het kip met de gouden eieren slacht'. Vooral in het begin van de jaren '90 werd het duurzaamheidsbegrip door de toeristische industrie gehanteerd als een mogelijkheid toerisme te positioneren aan de milieuvriendelijke productie-kant. Het begrip 'duurzaam toerisme' werd gelanceerd en te pas en te onpas gehanteerd als bron van legitimatie. Men begon langzamerhand in te zien dat het gevaar dreigde van uitputting van een aantal hulpbronnen waar toerisme nu juist afhankelijk van is. In deze 'beperkte' vraagstelling staat het voortbestaan van toerisme als economische activiteit centraal en niet zozeer de duurzame ontwikkeling in het algemeen.

Dat is wel het geval in de *derde* te onderscheiden relatie, waarbij de bijdrage die toerisme kan leveren aan sociaal-culturele of -economische ontwikkeling centraal staat, danwel de bijdrage die toerisme kan leveren aan het behoud van natuurlijke hulpbronnen. Vooral Hunter (1995) pleit het belang van een zogenaamd 'extra-parochial paradigm', waarbij de 'winst' van duurzame ontwikkeling van toerisme vooral gelegen dient te zijn in de bijdrage die toerisme levert aan duurzame ontwikkeling in het algemeen (Van Engelenburg en Duyvenbode 1995). Ook in het Duurzame Ontwikkelings Verdrag (DOV) tussen Nederland en Costa Rica wordt deze 'brede' benadering gehanteerd.

3. DUURZAME ONTWIKKELINGSVERDRAG

Mede omdat vanuit ontwikkelingslanden de roep om ondersteuning bij de ontwikkeling van 'duurzaam toerisme' steeds vaker klinkt, begint ook binnen de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking de discussie enigszins op gang te komen over de mogelijkheden van 'duurzame ontwikkeling van toerisme' (De Man 1997). SNV medewerkers voeren een aantal projecten uit in o.a. Albanië, Nepal en Tanzania, de NUFFIC financiert twee onderwijsprojecten op het gebied van toerisme en in Costa Rica en Nederland zijn 'technische comité's toerisme' actief, die samen twee symposia hebben georganiseerd en inmiddels een programma voor toerisme hebben opgesteld.

Deze samenwerking tussen Nederland en Costa Rica vloeit voort uit het in 1994 gesloten Duurzame Ontwikkelings Verdrag (DOV) tussen Costa Rica en Nederland (Stichting Ecooperation, 1997). Costa Rica heeft duurzame ontwikkeling hoog in het vaandel staan en wordt vaak als de bakermat gezien van ecotoerisme (Van der Duim en Philipsen, 1996). Toch kan ik me niet aan de indruk onttrekken dat, gezien de documenten die onder andere door het ICT, het Costaricaans Nationaal Bureau voor Toerisme, worden gepubliceerd, de discussie vooral gaat over de vraag hoe toerisme verder ontwikkeld kan worden (al dan niet in een duurzame vorm) en niet of nauwelijks hoe toerisme bij zou kunnen dragen aan duurzame ontwikkeling van Costa Rica. Volgens Hagenaars (1995) houdt de dominante nexus, bestaande uit onder andere de Partido Liberacion Nacional (PLN) en de Kamers van Koophandel zich alleen met duurzaamheidsvraagstukken bezig voor zover de gevolgen van toerisme direct de economische output van toerisme bedreigen.

In het programma toerisme dat zowel door het Costaricaanse als Nederlandse technische comité in het kader van het Duurzame Ontwikkelings Verdrag (DOV) is opgesteld, is toch gekozen voor een brede benadering waarin de *derde*, eerder genoemde vraag centraal staat. In het onlangs verschenen programma² worden thema's voorgesteld, waarbinnen projecten kunnen worden ingediend, vanuit de gedachte dat toerisme *instrumenteel* zou moeten zijn voor duurzame ontwikkeling. In de tekst wordt dan ook vastgesteld dat het programma niet primair over 'duurzaam toerisme' gaat, maar over de mogelijke bijdrage van toerisme aan duurzame ontwikkeling.

"Not the tourism process itself will be judged on its sustainability, but the contributions of tourism to the sustainable development process as a whole. This is a rather new approach which therefore create opportunities to integrate and increase the global impact of the projects" (Costarican and Dutch Technical Committee on Tourism 1997: 2). Door middel van workshops, consultaties en discussies in de afgelopen drie jaren zijn in het programma uiteindelijk drie hoofdthema's vastgesteld:

- de ontwikkeling van duurzaamheidscriteria en indicatoren voor toerisme;
- professionalisering;
- toerisme als een instrument voor lokale en regionale ontwikkeling

Vooral in de uitwerking van het tweede en derde thema kunnen kleine ondernemers een belangrijke rol spelen, aangezien zij een belangrijk onderdeel vormen van de toeristische keten; dat wil zeggen alle actoren betrokken bij het proces waarin (culturele, natuurlijke en economische) hulpbronnen tot toeristische producten getransformeerd worden. Samen met o.a. grotere (trans-)nationale ondernemingen, overheidsorganisaties, niet-gouvernementele organisaties, etc. en niet te vergeten toeristen zelf zijn de praktijken van kleine ondernemers een onlosmakelijk onderdeel van het proces van toeristische produktontwikkeling.

4. DE ROL VAN KLEINE ONDERNEMERS IN DE ONTWIKKELING VAN TOERISME IN COSTA RICA: EEN PRAKTIJKVOORBEELD

Het is lastig een duidelijk beeld te geven van de rol van kleine ondernemingen in Costa Rica, enerzijds omdat het om een zeer heterogene en deels ook informele sector gaat, anderzijds omdat toeristisch onderzoek nog in de kinderschoenen staat en de statische data van het ICT weliswaar up-to-date zijn maar te algemeen om een gedetailleerd inzicht te krijgen.

De ontwikkeling van toerisme en de rol van kleine ondernemers laat zich goed illustreren aan de hand van het volgende praktijkvoorbeeld.¹

Manuel Antonio/Quepos is één van Costa Rica's bekendste badplaatsen. Naast een klein maar prachtig Nationaal Park heeft zich een badplaats ontwikkeld. Naar schatting waren er drie jaar geleden ongeveer 60 hotels, pensions, cabina's etc. met totaal ongeveer 1200 kamers. Alhoewel Nederlandse toeristen Manuel Antonio/Quepos al als het 'Zandvoort' van Costa Rica hebben aangeduid, domineren nog steeds kleinschalige ondernemingen.

José is eigenaar van Cabinas Pedro Miguel en Cecilia Lutz eigenaresse van één van de grootste hotels (met toch nog maar 34 kamers). José was een echte pionier die zo'n 20 jaar geleden zijn familiebedrijf startte door 'cabinas' te bouwen. Gestart met 5 kamers, biedt hij nu 14 kamers aan. Een tweepersoons kamer kost ongeveer 40 tot 60 gulden en voor een beetje meer kun je een

acht-persoons cabina huren met een uitzicht dat doet herinneren aan de opengangsscenes uit Jurassic Park. José maakt geen reclame, zijn gasten komen toch wel.

De Duitse grootvader van Cecilia Lutz startte 60 jaar geleden een bananen plantage en werd een van de belangrijkste grootgrondbezitters. Nadat ze haar kinderen had grootgebracht begon Cecilia, net als José, ook ongeveer 20 jaar geleden een hotel. Het hotel telt nu 34 kamers en gasten betalen twee tot drie keer zo veel als bij José. Cecilia is inmiddels geen kleine ondernemer meer. Ze heeft, afhankelijk van het seizoen, 15 tot 20 personen in dienst, inclusief twee bewakers. Ze promoot haar Hotel Karahé door middel van Internet, het bezoeken van vakantiebeurzen en met de bemiddeling van reisagenten.

Waar Cecilia zich sterk maakt voor de lokale hotelassociatie, vooral vechtend tegen de corruptie en het toenemende vandalisme, tracht José zich vooral in te zetten voor lokale ontwikkelingsprojecten gericht op het verbeteren van de levensomstandigheden van de lokale gemeenschap door middel van onderwijs, milieu-educatie etc.

Beiden trachten, op hun eigen wijze, het hoofd te bieden aan wat José beschrijft als de derde culturele invasie. Na de Spaanse overheersing en de buitenlanders die bananen-plantages begonnen, is het nu de beurt aan het toerisme om Costa Rica te veroveren. Daarbij vormen niet de toeristen het grootste probleem, alhoewel hun milieu-bewustzijn nog veel te wensen overlaat. Het grootste probleem wordt gevormd door 'buitenlanders' die Manuel Antonio/Quepos gebruiken voor het witwassen van hun zwarte geld. In de laatste vijf jaar is het aantal kamers in Manuel Antonio/Quepos verdubbeld tot ongeveer 1200. Naar schatting is zo'n 60% tot 70% van de hotels etc. nu in handen van buitenlanders (vooral Italianen). Zonder al te veel respect voor de lokale culturele en natuurlijke omstandigheden worden regels en wetten overtreden en het natuurlijk milieu aangetast door het ontbreken van adequate voorzieningen om natuur en milieu te sparen.

Cecilia en José illustreren de heterogeniteit van en de wijze waarop iedere kleine ondernemer tracht zijn eigen project te realiseren. De verscheidenheid is overgens niet alleen karakteristiek voor de toeristische ontwikkeling binnen een gebied (in dit geval Manuel Antonio/Quepos) of een sector van toeristisch ondernemerschap (in dit geval de accommodatiesector), maar ook tussen gebieden. Vergelijking van bijvoorbeeld de ontwikkeling van toerisme in Manuel Antonio/Quepos (Blanco en Lipperts 1995), de situatie in Cahuita (Hellingwerf 1996; Van Schaardenburgh 1995), Monteverde (Van der Duim en Philipsen 1996) en Tortuguero (Place 1991) laat naast overeenkomsten, ook belangrijke verschillen zien, die o.a. te maken hebben met de bevolkingssamenstelling, de gebiedsspecifieke ontwikkeling van toerisme en de aanwezige natuurlijke hulpbronnen. Deze regionale verschillen leiden tot uiteenlopende werkelijkheidsdefinities van duurzame ontwikkeling.

Het voorbeeld Manuel Antonio/Quepos illustreert ook de stormachtige ontwikkeling van toerisme in Costa Rica. Toerisme groeide explosief van 345.000 toeristische aankomsten in 1980 via 435.000 in 1990 tot ongeveer 800.000 bezoekers nu. Na 1995 stagneerde de groei in de vraag, terwijl de groei van het accommodatie-aanbod nog najilde, met als gevolg dat de concurrentie sterk toeneemt en faillissementen een alledaags verschijnsel zijn geworden.

De volgende tabel⁴ geeft een duidelijk beeld van de ontwikkeling (INCEA 1996: 42).

jaar	'87	'88	'89	'90	'91	'92	'93	'94	'95	87-'92	92-'95
toeristen	278	329	376	435	505	611	684	731	785		
toename	7%	19%	14%	16%	16%	21%	12%	11%	3%	17%	9%
kamers	5017	5289	5456	6713	7196	8549	9479	10794	11862		
toename	5%	5%	3%	23%	7%	19%	11%	14%	10%	11%	12%

De accommodatie sector in Costa Rica is ondanks deze sterke groei, nog steeds als kleinschalig aan te merken. Het gemiddelde hotel (en de 'cabina's' of 'albergue') in Costa Rica beschikt over 20 kamers. De ongeveer 300 door het ICT erkende bedrijven hebben gemiddeld 36 kamers, terwijl de 800 niet-erkende bedrijven gemiddeld 11 kamers hebben (ICT 1995). Met andere woorden, meer dan 70% van de logiesverstrekkende bedrijven in Costa Rica is nog steeds aan te merken als een kleinschalig (familie-)bedrijf. Het aantal restaurants heeft ook een explosieve groei doorgemaakt. Het totaal aantal wordt nu geschat op 2500, met een toename van 25% in de periode 1991-1994 (ten opzichte van een groei van het aantal toeristen van 15% in dezelfde periode).

Voor een klein land heeft Costa Rica ook opmerkelijk veel reisbureaus; zo'n 250. Alleen al in 1994 werden 50 nieuwe bedrijven geregistreerd. Een zijn grotendeels één- of tweepersoonsbedrijven die een graantje proberen mee te pikken uit de toeristische ruif. En de 40 autoverhuurbedrijven vertonen eenzelfde beeld. De grootste 5 bedienen 30% van de markt, de overige zijn kleinschalig van opzet. Er zijn geen statistische- of andere onderzoeksgegevens beschikbaar over bijvoorbeeld gidsen, taxi-chauffeurs (naar schatting meer dan 7500), souvenirverkopers of andere aan toerisme gerelateerde beroepen en activiteiten (denk ook aan verkoop van voedsel of frisdrank op straat, escort services etc.). Daarom beperk ik me in de volgende paragraaf tot dat deel van de kleine ondernemers dat zich heeft trachten te organiseren.

Voor alle kleine ondernemers die een markt willen betreden, geldt hetzelfde probleem: waar vind ik geld, informatie en in dit geval toeristen? Om niet het wiel opnieuw te hoeven uitvinden wordt aansluiting gezocht bij anderen in een of ander netwerk.

Zoals wel vaker het geval is in toerisme (zie bijvoorbeeld Fairbairn-Dunlop, 1994) startte dit netwerken ook in Costa Rica met een kleine groep vrouwen. Deze vrouwen hadden zogenaamde *turismo casero* (toerisme aan huis) ontwikkeld. Ze richtten in februari 1992 TUR-CASA op, mede ondersteund door het PROMICRO-project (Proyecto Centroamericano de Apoyo Programas de Microempresas). Volgens Shumaker (1995: 479) boden in 1993, verspreid over het hele land, ongeveer 225 aangesloten personen en organisaties ongeveer 400 kamers aan. ACEPESA, een niet-gouvernementele organisatie op het gebied van economische ondersteuning en volksgezondheid, bood TUR-CASA onderdak. Met de groei van de organisatie werden lange termijn doelstellingen opgesteld, vooral gericht op diversificatie en kwaliteitsverbetering van het aanbod, het vaststellen van een kwaliteit/prijs-ratio, de groei van het aantal accommodaties en het ontwikkelen van nieuwe markten. Dat veronderstelt ook promotie en publiciteit. Mede daarom werd in 1992 de Eerste Nationale Meeting voor Kleine Ondernemers in Toerisme georganiseerd, wederom met steun van ACEPESA, maar ook het ICT en de ILO (International Labour Organisation). Ter gelegenheid van deze meeting verklaarde de toenmalige Minister voor Toerisme dat de ontwikkeling van kleinschalige ondernemers een van de beste manieren is om de 'toeristische dollar' te democratiseren (ACEPESA/ICT 1992: 3). Als uitvloeisel van de meeting en daaropvolgende regionale workshops werd in 1992 CANAMET opgericht, de *Camara Nacional de Microempresarios Turisticos*, de eerste in Midden-Amerika.

Meer dan 25 regionale associaties (29 in 1996) en zo'n 1300 kleine ondernemers sloten zich bij deze organisatie aan. Niet alleen eigenaars van kleine hotels of pensions (ongeveer 1/3 van de aangesloten leden), maar ook eigenaars van bars, restaurants, zogenaamde 'soda's', gidsen (zo'n 9% van de leden), kunstnijverheidsbedrijfjes (zo'n 13% van de leden) en taxi-chauffeurs vormen de zeer heterogene achterban van CANAMET. Ze richtten ook hun eigen reisagentschap op, Jadetours. Jadetours zou zorg dragen voor de gezamenlijke promotie en verkoop, een gezamenlijke database en andere facilitaire ondersteuning (Shumaker 1995). Alhoewel het vanuit Nederland moeilijk te beoordelen valt in hoeverre CANAMET, Jadetours of Tur-Casa tot nu toe succesvol zijn geweest, is enige twijfel over de effectiviteit van deze organisaties gerechtvaardigd. Na de oprichtingsfase in 1992 and 1993, blijkt dat nog veel van de doelstellingen zoals zowel geformuleerd in o.a. documenten van CANAMET (1993) zelf, als van de International Labour Organisation (OIT 1994), niet gerealiseerd te zijn. Nog afgezien van de problemen waar heel het toerisme in Costa Rica mee te maken heeft (stagnerende groei van de vraag, gebrekkige infrastructuur, gebrek aan geld en gekwalificeerd

personeel e.d.), lijken de problemen die 4 jaar geleden al golden voor kleinschalige ondernemers, nog steeds actueel. Samengevat gaat het daarbij vooral om:

Gebrek aan kennis, informatie en communicatie

In het strategisch plan voor Jade-tours uit 1994 worden als 'zwakten' aangemerkt: gebrekkige kennis van de toeristische markt, gebrekkige communicatie met aangesloten organisaties en leden, onvoldoende vaardigheden op het gebied van Public Relations en vreemde talen en onvoldoende expertise in het runnen van een reisagentschap (OIT 1994b). Min of meer hetzelfde kan worden gezegd van CANAMET en de regionale associaties. Verder blijken de data die verzameld worden door het ICT of door universiteiten niet tot de ondernemers door te dringen. Ook op dit gebied is er onvoldoende communicatie en kennisoverdracht (zie hiervoor CANAMET 1996). Van effectief netwerk management (Caalders 1997) is dan ook niet of nauwelijks sprake.

Gebrek aan een consistent en ondersteunend beleid

Alhoewel het ICT het belang van duurzame ontwikkeling en de rol van kleine ondernemers daarbinnen onderkent en mede daarom de oprichting van CANAMET en de organisatie van de Nationale Meetings heeft ondersteund, is er toch geen sprake van een specifiek beleid gericht op kleinschalige ondernemers in de toeristische sector. Place (1991) merkt naar aanleiding van haar onderzoek in Tortuguero op dat de Costaricaanse overheid met het nodige succes bedreigde soorten en landschappen in het park heeft beschermd, maar ze niets heeft gedaan om de overschakeling door de lokale bevolking van een economie, gebaseerd op onttrekking van natuurlijke hulpbronnen, naar een nieuwe economie, gericht op het behoud van natuurlijke hulpbronnen, gemakkelijker te maken. Hagens (1995: 46) kenschetst het Costaricaanse toeristische beleid dan ook als tweeslachtig. Aan de ene kant wordt in nationale plannen duurzame ontwikkeling bepleit, aan de andere kant wordt er een neo-liberale politiek gevoerd waarbij ruim baan wordt gegeven aan buitenlandse kapitaal en investeringen. De beroemde – of inmiddels beruchte – voorbeelden van Playa Tambor en het Papagayo-project zijn het resultaat van een alliantie tussen de overheid en de Spaanse Barcelo-groep en de Mexicaanse Grupo Situr S.A. Mede daarom ontving de voormalige Minister voor Toerisme in 1993 tijdens de vakantiebeurs in Berlijn (ITB) de 'Groene Duivel'-prijs voor het hypocriete beleid van de toenmalige overheid. Alhoewel er sinds die tijd wel het een en ander is veranderd, verschaft de overheid aan kleine ondernemers nog steeds niet wat ze het meest nodig hebben: krediet-faciliteiten.

Gebrek aan geld

Voor Costaricanen is het zeer lastig een eigen bedrijf te beginnen. De rente op leningen bedraagt soms meer dan 40% en reisagentschappen vragen soortgelijke percentages als commissie. De in 1985 vastgestelde Tourism In-

vestment Incentives Law' leidde weliswaar tot een sterke toename van investeringen, maar bood weinig soelaas voor kleinschalige ondernemers. Omdat de rentepercentages van de in de wet opgenomen kredietfaciliteiten maar iets onder de marktprijzen lagen, zijn maar weinig kleine ondernemers in staat geweest van de regelingen gebruik te maken (zie hiervoor Coffey 1993, en Chant 1992). Uit het verslag van een conferentie waarin 6 landen in Midden-Amerika de toekomst van kleine ondernemers in hun land bespraken (ACEPESA 1994: 30) bleek dat kredietfaciliteiten door publieke en private banken of door internationale organisaties een belangrijke voorwaarden vormen voor verdere ontwikkeling van deze bedrijvigheid. Zolang dat niet het geval is, zijn steeds minder kleinschalige ondernemers Costaricanen, maar steeds vaker buitenlander of een persoon met buitenlandse connecties. Daar immers is het geld 'goedkoper' en relatief makkelijk te verkrijgen. Populaire bestemmingen als Manuel Antonio of Jacó komen dan ook steeds meer in buitenlandse handen.

Mede als gevolg van bovengenoemde problemen is de organisatiegraad van CANAMET sterk gedaald. Elf van de 29 regionale associaties functioneren niet (meer), het aantal individuele leden is gedaald tot 840, waarvan 50% inactief is (CANAMET 1996: 6). Voor zover mijn informatie strekt is Jade-tours op dit moment niet operationeel, is de financiële situatie van CANAMET kritiek, vindt nauwelijks of geen uitwisseling van informatie plaats tussen CANAMET en de aangesloten associaties en laat de technische en professionele kwaliteit van het aanbod te wensen over. En dat in een periode waarin de toeristische sector in een crisis verkeert, mede door de toegenomen concurrentie, zowel binnen Costa Rica als heel Midden-Amerika.

Al met al lijken de overlevingskansen voor kleine ondernemers in Costa Rica beperkt en in ieder geval niet voor iedereen gelijk te zijn. De overlevingskansen zijn sterk afhankelijk van contacten, ondernemerszin, geld, kennis en het vermogen netwerken op te zetten en te onderhouden. De Costaricaanse overheid zou hierbij dan ook een belangrijke faciliterende rol kunnen spelen door bepaalde randvoorwaarden te vervullen, waarbinnen uiteenlopende ontwikkelingen plaats kunnen vinden. Deze randvoorwaarden zijn o.a. (vgl. Smith 1994; De Bruin 1977):

- aanleg infrastructuurle voorzieningen (zoals wegen, afvalverwerking, toegang van waterverontreiniging etc.);
- te zorgen voor vormen van formeel en non-formeel onderwijs gericht op kennisontwikkeling van en kennisoverdracht naar kleine ondernemers;
- te zorgen voor de eerder genoemde kredietfaciliteiten en bijvoorbeeld innovatiesubsidies.

Bij een ongewijzigde situatie dreigt van twee kanten een gevaar voor de mogelijkheden voor Costaricanen om te ondernemen in toerisme. Aan de ene kant kunnen toeristisch ontwikkelingen met een hoge dynamiek en aangestuurd door louter commerciële belangen van transnationale organisaties leiden tot aantasting of uitputting van fysieke hulpbronnen en transformaties

van landschap, economie en cultuur, waardoor het toeristisch produkt al een deel van zijn aantrekkingskracht heeft verloren voordat kleine ondernemers kans zien hun eigen rol in de produktontwikkeling te behouden of te verstevigen (Dietvorst 1997: 13). Aan de andere kant dreigt het gevaar dat de toeristische sector geheel in handen komt van buitenlanders. De voorbeelden hiervan in Manuel Antonio/Quepos (vooral Italianen) en Jacó (vooral Canadezen) laten zien dat de kansen voor ondernemerschap voor Costaricanen sterk beperkt worden door de grote influx van buitenlands kapitaal en kennis. Door de sterke stijging van grondprijzen, maar ook van voedsel en andere produkten, dreigt een verdergaande marginalisering van Costaricanen in de toeristische produktontwikkeling.

In termen van de eerder geschetste drie relaties tussen toerisme en duurzame ontwikkeling kan dan ook geconcludeerd worden dat in de eerste plaats door de neo-liberale politiek en het tweeslachtige toeristische beleid de kansen voor een duurzame ontwikkeling van kleinschalige ondernemers er de laatste decennia niet groter op zijn geworden, ondanks alle inspanningen van bijvoorbeeld CANAMET. Dit heeft gevolgen voor de wijze waarop toerisme zich in Costa Rica ontwikkelt. De toenemende afhankelijkheid van transnationale ondernemingen en buitenlands kapitaal brengt, in de tweede plaats, immers ook de duurzaamheid van het toerisme zelf in gevaar. Caalders (1997) merkt in dit verband op dat alleen wanneer economische activiteiten lokaal en regionaal 'veranker' zijn, voorkomen kan worden dat ze zonder meer naar een andere regio of een ander land overgebracht kunnen worden. In de derde plaats wordt de potentiële rol van kleine toeristische ondernemers in de duurzame economische en sociaal-culturele ontwikkeling van Costa Rica beperkt. Mede gezien hun bijdrage aan werkgelegenheid, maar ook hun grotere gevoeligheid voor lokale omstandigheden en lokaal aanwezige potenties en kwaliteiten is een levensvatbare kleinschalige toeristische sector van groot belang voor duurzame ontwikkeling van Costa Rica in het algemeen.

7. TOERISTISCHE NETWERKEN

In maart 1996 werd een prachtige herberg geopend, genaamd Rio Chirripo Pacifico. De eigenaar, Rafael, een voormalig boer, had 30 miljoen Colones (ongeveer dertigduizend gulden) geïnvesteerd. De helft had hij geleend. Rente en aflossing per maand bedroeg 0,5 miljoen Colones per maand. Hij had een bezetting van 50% gedurende het hele jaar nodig om zijn schulden af te kunnen lossen. Drie weken na de opening had hij nog geen toeristen ontvangen. Hij had zijn herberg gebouwd, maar niemand wist dat het bestond. Zelfs telefonisch reserveren was niet mogelijk door het ontbreken van een telefoon. Een andere herberg, tien kilometer verwijderd van Rio Chirripo, die wel regelmatig vol zit, kon zijn klanten dan ook niet telefonisch doorverwijzen. Vier maanden later moest Rafael zijn herberg verkopen. Hij was niet meer in staat aan zijn financiële verplichtingen te voldoen.

In een recent proefschrift merkt Verschoor (1997) op dat de levensvatbaarheid van kleinschalige bedrijven een functie is van drie aan elkaar gerelateerde factoren:

- a) het vermogen van ondernemers om een globaal netwerk van actoren op te zetten die bereid zijn middelen (als geld, kennis, vergunningen, contacten) ter beschikking te stellen in ruil voor een beloofd resultaat;
- b) het vermogen van ondernemers om met behulp van middelen uit het globale netwerk een lokaal netwerk van actoren op te zetten met als doel bevrediging van de verwachtingen van actoren uit het globale netwerk; en
- c) de mate waarin een bedrijf er in slaagt om controle uit te oefenen over alle transacties tussen haar lokale en globale netwerken.

Waar José en Cecilia er wel in zijn geslaagd op hun eigen wijze deze drie voorwaarden te vervullen, heeft Rafael zijn onderneming niet weten te verbinden aan een lokaal netwerk (van andere toeristische bedrijven en organisaties, produkten en diensten), laat staan aan een globaal netwerk (van o.a. reisagenten, touroperators maar vooral *toeristen*).

We hebben gezien dat een organisatie als CANAMET niet alleen een belangrijke faciliterende rol zou kunnen spelen in het tot stand brengen van netwerken, zowel lokaal als globaal, maar vooral in de transacties tussen lokale en globale netwerken (bijvoorbeeld via Jade-tours), maar daar tot nu toe onvoldoende in is geslaagd. Toch is het uit oogpunt van duurzame ontwikkeling van groot belang dat de kleine netwerken, gedragen door veel lokale initiatieven een kans krijgen om de talrijke relaties met meer globale en 'snelle' netwerken te sturen (Dietvorst, 1997). Samenwerkingsverbanden op allerlei schaalniveaus, zowel tussen verschillende toeristische actoren als tussen actoren uit verschillende sectoren, liggen daarbij voor de hand (Caalders 1997). In Costa Rica zijn de pogingen van CANAMET om de activiteiten van kleine ondernemers te ondersteunen vergelijkbaar met de inspanningen die de werkgroep toerisme van CONAO (Coordinadora Nacional de Organizaciones no Gubernamentales y Organizaciones Sociales) onderneemt in nauwe samenwerking met ECEAT (European Centre for Eco-Agro Tourism) om de toeristische activiteiten van niet-gouvernementele organisaties te professionaliseren. Het onderzoek van Foet (1996) toont duidelijk aan dat het uiterst moeilijk is onderscheid te maken tussen toeristische activiteiten van niet-gouvernementele organisaties en die van kleine ondernemers. Ze ontmoeten voor een groot deel dezelfde problemen en zijn voor de oplossing van die problemen voor een groot deel van elkaar afhankelijk, aangezien ze allen onderdeel (zouden moeten) zijn van een geïntegreerde toeristische produktontwikkeling. Een belangrijke stap op de goede weg is de recente toenadering tussen CANATUR (de Kamer van Koophandel voor Toerisme waar alle grote bedrijven in verenigd zijn), CANAMET en CONAO. Ondanks alle ideologische verschillen groeit het besef dat gezamenlijke problemen en oplossingen belangrijker zijn dan de verschillen.

De erkenning dat CANAMET, CANATUR EN CONAO verschillende werkelijkheidsdefinities van duurzame ontwikkeling hanteren is een belangrijke

en noodzakelijke stap op weg naar duurzame ontwikkeling van toerisme. De verschillende betrokken partijen hebben verschillende opvattingen over de wijze waarop natuurlijke en culturele hulpbronnen ingezet kunnen worden voor ontwikkeling. Duurzame ontwikkeling kan echter alleen nagestreefd worden als de verschillende belangen tot overleg en overeenstemming komen over de richting van verandering en ontwikkeling.

8. CONCLUSIE

In de dominante werkelijkheidsdefinities van duurzame ontwikkeling van toerisme, zoals gehanteerd in veel ontwikkelingslanden, maar ook binnen de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking, bestaat weinig oog voor het potentieel en belang van kleine toeristische ondernemers. Door het ontbreken van een consistent en ondersteunend beleid kampen kleine toeristische ondernemers onder andere met een gebrek aan kennis en informatie en een gebrek aan geld en kredietfaciliteiten. Dit bemoeilijkt het overleven van kleine ondernemers en beperkt hun bijdrage aan zowel de ontwikkeling van 'duurzaam toerisme', als aan economische en sociaal-culturele ontwikkeling in het algemeen.

Overheden en ontwikkelingsorganisaties zouden een belangrijke faciliterende rol kunnen spelen in het opzetten en onderhouden van netwerken, zowel tussen kleine toeristische ondernemers, als tussen kleine toeristische ondernemers en andere sectoren (als overheden, niet-gouvernementele organisaties, onderwijsinstellingen e.d.), zowel op lokaal en regionaal als op (trans-)nationaal niveau. Deze netwerken zouden enerzijds een bijdrage kunnen leveren aan de oplossing van problemen van kleine ondernemers. Ontwikkelingsprojecten gericht op het versterken van de rol van kleine ondernemers in het proces van duurzame ontwikkeling van toerisme, c.q. in het kader van het DOV, moeten daarbij niet uitgaan van één bepaalde oplossing en verder gaan dan de kleinschalige ondernemersprojecten te behandelen als geïsoleerde, afzonderlijke eenheden. In plaats daarvan zouden ze gericht moeten zijn op de heterogene netwerken van actoren die betrokken zijn bij de productie, distributie en consumptie van toeristische goederen en diensten⁹. Anderzijds bieden deze netwerken de mogelijkheid om op lokaal en regionaal niveau te komen tot afstemming van belangen en overleg en overeenstemming over de specifieke invulling van de thema's die centraal staan binnen het proces van duurzame ontwikkeling en de rol die kleine ondernemers kunnen spelen in de uitwerking van die duurzaamheidsthema's.

NOTEN

1. Dit artikel is een bewerking van een lezing uitgesproken tijdens de werkconferentie 'Small entrepreneurs in Tourism', georganiseerd door de vakgroep Vrijtijdwetenschappen van de Katholieke Universiteit Brabant, op 21

februari j.l in Tilburg.

2. Het programma toerisme dat in het kader van het Duurzame Ontwikkelings Verdrag is opgesteld, is op te vragen bij Ecooperation (020-4221140) of Boths Ends (020-6230823)

3. De beschrijving van de voorbeelden José en Cecilia is gebaseerd op waarnemingen en gesprekken tijdens een werkbezoek naar Manuel Antonio/Quepos in het kader van een conferentie georganiseerd door de Ecotourism Society, november 1995 en op het onderzoek van Blanco en Lipperts (1995).

4. Opvallend in deze statistieken is het ontbreken van gegevens over het binnenlands toerisme. Volgens schattingen van het ICT participeert 20% van de Costa Ricaanse bevolking in binnenlands toerisme, al met al goed voor zo'n 1 miljoen vakanties per jaar. En alhoewel tijdens deze vakanties minder wordt uitgegeven dan door buitenlandse bezoekers, wordt er relatief veel gebruik gemaakt van de diensten van kleine ondernemers. De binnenlandse markt is bovendien makkelijker bereikbaar en stabielere dan internationaal toerisme.

LITERATUUR

- ACEPESA/ICT (1992) *Memoria 1er Encuentro Nacional de Microempresarios Turisticos*. San José, Costa Rica
- ACEPESA (1994) *Memoria Primera reunion de intercambio sobre la micro y pequena empresa turistica de America Central*, ACEPESA/OIT/IMPULSO, San José, Costa Rica
- Achterberg, W. (1994) *Samenleving, natuur en duurzaamheid. Een inleiding in de milieu filosofie*. Van Gorcum, Assen
- Adams, (1993) Sustainable development and the greening of development theory. In: F.J. Schuurman (red.), *Beyond the impasse. new directions in development theory*. Zed Books, Londen
- Appelman, J., Van der Duim, V.R. en F. de Man (1996) Themanummer: Toerisme en Ontwikkeling. In: *Derde Wereld*, 15 (1), 1 - 85
- Blanco, S. en M.G.M. Lipperts (1995) *Groen Goud? De rol van de lokale bevolking binnen toerisme in Manuel Antonio en Quepos*, Costa Rica. Doctoraalscriptie. Landbouw Universiteit Wageningen.
- Bruin, R. de (1997) *Dynamiek en duurzaamheid. beschouwingen over bedrijfsstijlen, bestuur en beleid*. Proefschrift Landbouw Universiteit Wageningen.
- Caalders, J. (1997) *Managing the transition from agriculture to tourism: analysis of tourism networks in Auvergne*. Wageningen: nog niet gepubliceerd.
- CANAMET (1993) *Estrategia nacional para un desarrollo turistico sostenible*. Memoria II Encuentro Nacional de Microempresarios Turisticos, CANAMET/ACEPESA/ICT. San José, Costa Rica
- CANAMET (1996) *Programa de Apoyo al Microempresario Turistico, 1e fase: Diagnost*
- Carazo, M.I. (1994) *Microempresa Turistica en Costa Rica: una Oportunidad para el Desarrollo Sustentable*, San Jose, Costa Rica
- Chant, S (1992) Tourism in Latin America: perspectives from Mexico and Costa Rica. In: D. Harrison (eds.), *Tourism and the less developed countries*,

- Bellhaven Press, Londen
- Coffey, B. (1993) Investment Incentives as a Means of Encouraging Tourism Development: the case of Costa Rica. In: *Bulletin of Latin American Research*, 12 (1) 83-90
- Costarican and Dutch Technical Committee on Tourism (1997) *A Tourism Programme for the BASD*, San Jose/Amsterdam
- Dahles, H. en Duim, V.R. van der (1994) Themanummer Toerisme. *Vrijetijd en Samenleving*, 12 (1/2)
- Dahles, H. (1997) *Tourism, Government Policy and Small Entrepreneurs in Indonesia*. Katholieke Universiteit Brabant, Tilburg (nog niet gepubliceerd)
- Dietvorst, A. (1996) *Over uniek en standaard in het toeristisch produkt. Paper gepresenteerd tijdens het congres 'Amsterdam, unlimited'*. Diemen/Landbouw Universiteit Wageningen
- Dietvorst, A. (1997) De tijd-ruimtelijke onteigening van het toeristisch landschap. In: *Vrijetijdstudies*, 15 (2) 5-14
- Duim, V.R. van der en J. Philipsen (1996) Hoe eco is Costa Rica's ecotoerisme? In: *Derde Wereld*, 15 (1) 59-71
- Duim, V.R. van der (1997) Sustainable development of tourism. A framework for discussion and research. In: *H. de Haan en N. Long, Images and realities of rural life*. Wageningen
- Engelenburg, H. van, and A. van Duijvenbode (1995) *The role of non-governmental development organisations in the development of sustainable tourism*. Profound, Utrecht
- Fairbairn-Dunlop (1994) Gender, culture and tourism development in Western Samoa. In: V. Kinnaird, U. Kothari en D. Hall, *Tourism. A Gender Analysis*. Chichester, Wiley & Sons
- Foet, D. (1996) *De ontwikkeling van eco-agrotoerisme in Costa Rica. Mogelijkheden en belemmeringen*. Doctoraalscriptie Vrijetijdwetenschappen, KUB Tilburg
- Hagenaars, D. (1995) *De maatschappelijke discussie over toeristische ontwikkeling en milieu in Costa Rica*. Doctoraalscriptie Internationale Betrekkingen en Volkenrecht. Faculteit der Politieke en Sociaal-Culturele Wetenschappen, Universiteit van Amsterdam
- Hellingwerf, E. (1996) *Overstanding Cahuita. Social relations in a Costa Rican Tourist Town*. Doctoraalscriptie Vrijetijdwetenschappen, KUB Tilburg
- Hunter, C.J. (1995) On the need to Re-Conceptualize Sustainable Tourism Development. In: *Journal of Sustainable Tourism* 3 (3) 155-165
- INCAE (1996) *Turismo. El Reto de la Competitividad. El 'cluster' de Turismo en Costa Rica*. Centro Latinoamericana de Competitividad y Desarrollo Sostenible INCAE. San José, Costa Rica
- ICT (1995) *Plan Estratégico de Desarrollo Turístico Sostenible de Costa Rica 1995-1999*. Instituto Costarricense de Turismo, San José
- Long, N. and A. Long (1992) *Battlefields of Knowledge. The interlocking of theory and practice in social research and development*, Routledge, Londen
- Man, F. de (1997) Toerisme en ontwikkelingssamenwerking. In: Montezuma, 1 (3) 4-13

- OIT (1994a) Propuesta de Desarrollo para la Microempresa Turística de Costa Rica. al Año 2000. Organización Internacional del Trabajo (OIT), Oficina para América Central y Panamá, San José, Costa Rica
- OIT (1994b) Plan Estratégico de JADE TUR 1994-2000. Organización Internacional del Trabajo (OIT), Oficina para América Central y Panamá, San José, Costa Rica
- Place, S. (1991) Nature tourism and rural development in Tortuguero. In: *Annals of Tourism Research*, 18 (2) 186-201
- Pløeg, J. D. van der (1993) Over de betekenis van verscheidenheid. Inaugurele rede. Landbouw Universiteit Wageningen
- Schaardenburg, A. van (1995) Local participation in Tourism Development. A study in Cahuita, Costa Rica. Doctoraalscriptie Vrijtijdwetenschappen, KUB Tilburg
- Schuurman, F. (1992) Post-impasse ontwikkelingstheorieën. In: *Derde Wereld* 11 (1) 9-50
- Shumaker (1995) Democratizing the Tourist Dollar in Costa Rica. Research Note. In: *Annals of Tourism Research*, 22 (2) 479-489
- Smith, V. L. (1994) Privatization in the Third World: small scale tourism enterprises. In: Theobald, W. (eds) *Global Tourism, The next Decade*, Butterworth-Heinemann
- Stichting Ecooperation (1997) Jaarverslag 1996, Stichting Ccooperation, Amsterdam
- Theuns, L. (1989) Toerisme in ontwikkelingslanden. Tilburg University Press, Tilburg
- Urry, J. (1992) The Tourist Gaze and the 'Environment'. In: *Theory, Culture and Society*, 9 (1) 1-26
- Verschoor, G. (1997) Tacos, Tiendas and Mezcal. An actor-network perspective on small scale entrepreneurial projects in Western Mexico. Wageningen Agricultural University, Thesis, Wageningen.
- WRR (1994) Duurzame risico's. Wetenschappelijke raad voor het overheidsbeleid. Rapport no. 44. SDU Uitgeverij, Den Haag